

שיעור לג

התוקע לחברו, תקע באוזנו וחירשו

(בבא קמא צ ע"א; צא ע"א)

הקדמה

א. התוקע לחברו וביישו – משלם קנס; חירשו והזיקו – משלם דמי כולו
ב. חובל ונחבל, אדון ועבד כנעני: היכהו על אוזנו וחירשו, היכהו כנגד אוזנו וחירשו
סיכום

הקדמה

במשנה (צ ע"א) נאמר:

התוקע לחבירו – נותן לו סלע, רבי יהודה אומר משום רבי יוסי הגלילי: מנה.
סטרו – נותן לו מאתים זוז, לאחר ידו – נותן לו ארבע מאות זוז.
צדם באזנו, תלש בשערו, רקק והגיע בו רוקו, העביר טליתו ממנו, פרע ראש
האשה בשוק – נותן לו ארבע מאות זוז.

המכנה המשותף לכל החבלות הללו הוא שהחובל לא הזיק פיזית לנחבל, אלא בייש
אותו בעקבות המכות הללו בגופו של הנחבל, וכפי שכתב רש"י (ד"ה נותן) על דברי
תנא קמא שאמר "נותן לו סלע": "משום בוש".
הראשונים נחלקו בהגדרת "התוקע לחבירו" – מה היא הפעולה שעשה החובל,
וכפי שנראה הם מבחינים בין מקרה שבו היה מגע פיזי בגופו של הנחבל ובין מקרה
שבו החובל לא נגע בגופו או בכגדו של הנחבל.
הגמרא (צא ע"א) דנה מה הדין כשאדון היכה על אוזנו של עבדו הכנעני וחירשו,
או שהוא היכהו כנגד אוזנו וחירשו. באיזה מקרה הוא יוצא לחופשי מדין פגיעה
בראשי איברים.

להלן נעניין בדברי הראשונים שדנו בלימוד מהפסוק ובמקרים השונים.

א. התוקע לחברו וביישו – משלם קנס; חירשו והזיקו – משלם דמי כולו

המקרה של "התוקע לחבירו" נזכר בכמה גמרות, ורש"י פירש מה היא פעולת "התוקע". רש"י במשנתנו (ד"ה התוקע) פירש: "הכהו על אזנו, לשון מורי. לישנא אחרינא: תוקע ממש". במקום אחר (לו ע"ב) פירש רש"י (ד"ה התוקע): "המכהו כנגד אזנו, לשון מורי. לישנא אחרינא – תקיעה ממש". בקידושין (יא ע"ב ד"ה התוקע) פירש רש"י: "התוקע לחבירו – באזנו, לשון רבינו הלוי [=רבי יצחק הלוי]. ורבינו הזקן [רבי יעקב בן יקר] למדנו שהכהו אצל האוזן". בבכורות (נ ע"ב ד"ה התוקע) פירש רש"י: "התוקע – המכה את חבירו באזנו, לשון מורי בבבא קמא. וכאן שמעתי תוקע ממש שתקע מפיו באזנו".

הפירוש בשמו של רבנו הלוי הוא תקיעה בקול באוזן החבר. הפירוש בשמו של רבנו הזקן הוא הכאה על האוזן, כנגד האוזן, סמוך לאוזן. המכנה המשותף לכל הפירושים הללו הוא שהתוקע לא חירש אותו ולא גרם לפגיעה פיזית בחברו, אלא בייש אותו בפעולה זו.

רבנו חננאל (לו ע"ב) פירש כך:

ותקיעה בקול באזנו, ולא בהכאת יד, כדאמר ר' תוספתא (ו, ה; צא ע"א) "המבעית את חבירו פטור מדיני אדם. כיצד? תקע לו באזנו וחרשו – פטור, אחזו ותקע בו [וחרשו] – חייב". והכא בשאחזו ותקע בו ולא הזיקו.

רבי יחיאל בר נתן מרומי (ספר הערוך, ערך תקע) כתב גם כן: "כשאחזו ותקע ולא הזיקו". כך גם פירש רבינו יהונתן מלוניל (לב ע"א בדפי הרי"ף): "התוקע לחברו... בכוח אחזו וצעק לו על חור אזנו, ולא שייך הכא חמשה דברים אלא בשת לחודיה, ונותן לו סלע מחמת בשת".¹

התוספת בדבריהם היא שהחובל אחז בחברו ותקע בקול באוזנו. רבנו חננאל ביסס את הסברו על התוספתא שנזכרה בהמשך סוגייתנו, ולפיו אם התוקע לא אחז בנחבל הוא יהיה פטור. הנימוק הוא שהנחבל הוא שהבהיל את עצמו ויכול היה להימלט מהתוקע. אך כשהחובל אחז בנחבל ולא הייתה לנחבל שום אפשרות להימלט, התוקע שביישו יהיה חייב. אולם רבנו מנחם המאירי (בית הבחירה, צ ע"א) חלק על כך:

1 כך פירש גם בפסקי הרי"ד (לו ע"ב). הרשב"א (שם) ציין לדברי רבנו חננאל הללו, והוסיף: "וכן פרש"י ז"ל בלשון שני, ולא חרשו, שאלו חרשו נותן לו דמי כולו". אכן רש"י פירש שהחובל צווח על אוזנו של הנחבל, אך רש"י לא פירש כרבנו חננאל שהחובל אחז בנחבל.

התוקע לחברו משלם סלע. ותקיעה זו פרשו בה הכאה בכפו על אזנו, ויש מפרשים שצעק לו על נקב אזנו ואין כאן אלא בשת. וקצת מפרשים פרשה כשאחזו ותקע בו. הא תקע בו בלא נגיעה פטור. ויראה לי שלא נאמר על תקיעה בלא נגיעה שהוא פטור, אלא בשחרשו ולענין חמשה דברים, הא לענין בשת אף בלא נגיעה ואף בלא חרשות, חייב ונותן לו סלע.²

רבנו מנחם המאירי (שם לו ע"ב) הוסיף עוד: "תקיעה זו פרשו בה תקיעה באוזנו בפיו או בשופר ולא חרשו". אין מדובר רק במקרה שהחובל צווח באוזנו של חברו, אלא גם כשהוא תקע בשופר או בכל אמצעי אחר באוזנו של חברו.

אכן במשנתנו לא נאמר שאותו חובל שתקע לחברו אחז בגופו של חברו, כשם שמופיע במפורש בדינו של חובל שמטרתו להבעית את הנחבל. אך המכנה המשותף לכל המקרים שבמשנה הוא שהחובל נגע פיזית בגופו או בבגדו של חברו: סטר, צרם, תלש, העביר טלית, פרע ראש. אשר על כן ייתכן שזו הסיבה שרבנו חננאל התאים בין מה שנאמר בתוספתא בנוגע למבעית חברו: "אחזו ותקע בו [וחרשו] - חייב". ייתכן גם שזו הסיבה שהרמב"ם (פירוש המשנה, ח, ו) לא פירש את משנתנו כמו רש"י, אלא כתב: "תוקע לחברו - הכהו ביד קמוצה", וכך כתב הרמב"ם (הל' חובל ומזיק ג, ט): "תקע את חברו בכפו - משלם סלע". תוקע את חברו - ביד קמוצה או בכפו, הוא מגע פיזי בגוף החבר, שהמטרה היא ביוש החבר כמו במקרים האחרים במשנה.

כך פסק הרמב"ם (שם ב, יב) גם במקרה שאדם חירש את אוזן חברו: "הכה את חברו על אזנו, או אחזו ותקע באוזנו - וחרשו, נותן לו דמי כולו, שהרי אינו ראוי למלאכה כלל". דברי הרמב"ם הללו מתבססים על האמור בגמרא (פה ע"ב):

אמר רבא: קטע את ידו - נותן לו דמי ידו, ושבת - רואין אותו כאילו הוא שומר קישואין; שיבר את רגלו - נותן לו דמי רגלו, ושבת - רואין אותו כאילו הוא שומר את הפתח; סימא את עינו - נותן לו דמי עינו, ושבת - רואין אותו כאילו הוא מטחינו בריחים; חירשו - נותן לו דמי כולו.³

2 כך כתב הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, קידושין כד ע"ב): "התוקע לחברו באוזנו בלא נגיעה וחרשו פטור מחמשה דברים, אלא שנותן לו סלע לדמי בשתו. אחזו ותקע בו וחרשו חייב".

3 פגיעה באוזן שתוצאתה חירשות היא פגיעה בכל איברי הגוף, כאמור במדרש (דברים רבה פרשה י, א): "רבי לוי אמר: האוזן לגוף כקינקל [כלי עם הרבה חורים] לכלים, שכן הקינקל כמה כלים ניתנין עליו ואת נותן מוגמר תחתיו וכולם מתעשנים. כך מאתים וארבעים ושמונה איברים שבאדם הזה, על ידי האוזן כולן חייין. מניין? שנאמר: 'שמעו ותחי נפשכם' (ישעיהו נה, ג)".

בגמרא כתוב: "חירשו", אך לא כתוב באיזה אופן חירש החובל את חברו. הרמב"ם פירט זאת: היכה על אוזנו, או אחזו ותקע באזנו. "היכה על אוזנו" - כך פירש הרמב"ם כאמור לעיל גם את האמור במשנתנו: "התוקע לחברו" - "הכהו ביד קמוצה"; "אחזו ותקע באזנו", כפי שמופיע בהקשר למי שהבעית את חברו (רמב"ם הל' חובל ומזיק ב, ז). הרמב"ם לא כתב היכהו כנגד אוזנו, מפני שבמקרה כזה החובל לא פגע בגופו של הנחבל.

ב. חובל ונחבל, אדון ועבד כנעני: היכהו על אוזנו וחירשו, היכהו כנגד אוזנו וחירשו

עבד כנעני יוצא לחופשי אם אדונו פגע באחד מאיבריו והשחית את האיבר: "וכי יכה איש את עין עבדו או את עין אמתו ושחתה, לחפשי ישלחנו תחת עינו" (שמות כא, כו). במדרש ההלכה (מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דנזיקין פרשה ט) מבואר:

"את עין עבדו". שומע אני אפילו העלת חורור? תלמוד לומר "ושחתה", לא אמרתי אלא מכה שיש בה השחתה; מכאן אמרו טפח על עינו וסימהו, על אזנו וחירשו, הרי זה יוצא בן חורין. כנגד עינו ואינו רואה, כנגד אזנו ואינו שומע, הרי זה אינו יוצא בן חורין, דברי רבי חנינא בן גמליאל, שנאמר "וכי יכה איש" - עד שיעשה מעשה.⁴

כך גם נאמר בתוספתא (ט, כו):

הכהו נגד עינו ואינו רואה, נגד אזנו ואינו שומע, לא יצא בן חורין, שנאמר "יכה" עד שיעשה בו מעשה. על עינו ואינו רואה, על אזנו ואינו שומע, יצא בן חורין.

הגמרא (צא ע"א) דנה בהלכות אלו:

תא שמע: הכהו על עינו וסימאו, על אזנו וחירשו - עבד יוצא בהן לחירות; כנגד עינו ואינו רואה, כנגד אזנו ואינו שומע - אין עבד יוצא בהן לחירות.

4 הגמרא (קידושין כד ע"א - כה ע"ב) הרחיבה בפרטי המקרים שעבד כנעני יוצא בהם לחירות כשהאדון פגע בו, "יוצא בשן ועין וראשי אברים שאינן חוזרין" (שם כד ע"א).

5 בתוספתא וכן בתוספות (צא ע"א ד"ה לא משום) מופיע "שנאמר 'והכה'". נראה שהכוונה לפסוק שציינו.

בברייתא לא נומקו הדינים, והגמרא שאלה:

מאי טעמא? לאו משום דבעינן אומדנא, ושמע מינה: יש אומדנא לנזקין?

לא, משום דאמרינן: הוא דאבעית נפשיה.

מהלכה זו ניסתה הגמרא להוכיח שיש אומדנא לנזקין, כי ההנחה היא שההכאה של האדון על הכותל כנגד אוזנו של העבד איננה חזקה דיה כדי להחרישו, ומזלו של העבד הוא שגרם לו להתחרש ועל כן אינו יוצא לחירות. כנגד הוכחה זו השיבה הגמרא שהסיבה שהעבד אינו יוצא לחירות היא ההנחה שאותו עבד התחרש מהמכה מפני שהוא זה שהפחיד את עצמו מדעתו. בסוגיה המקבילה (קידושין כד ע"ב) נאמר: "שאני אדם, דכיון דבר דעת הוא, איהו מיבעית נפשיה". רש"י (ד"ה שאני אדם) הסביר: "שאני אדם דבר דעת הוא - האי ניזק וכי מיבעית מדעתיה קא מיבעית, שנותן לבו אל פחד קול הבא פתאום".⁶

הגמרא ביססה את הדחייה על הברייתא העוסקת באדם שהבעית - הפחיד את חברו באמצעות השמעת קול:

כדתניא: המבעית את חברו - פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים. כיצד?

תקע באוזנו וחירשו - פטור.

אחזו ותקע באוזנו וחירשו - חייב.

"המבעית את חברו, הרי זה פטור מדיני אדם, וחייב בדיני שמים", כי הנחבל הוא שהבעית את עצמו, ואין זה אלא גרמא.⁷ בברייתא מפורטים שני מצבים: אם אדם צעק באוזנו של חברו וגרם לו להתחרש, הוא פטור מתשלום נזק אך חייב בדיני שמים. אבל אם אותו חובל אחז באוזנו של הנחבל וצעק בתוכה וחירשו, הוא חייב מפני "שמעשה דידיה הוא" (רש"י ד"ה אחזו).

6 בגמרא (יומא פד ע"ב) נאמר: "ראה שננעלה דלת בפני תינוק - שוברה ומוציאו, והזריז הרי זה משובח ואין צריך ליטול רשות מבית דין, ואף על גב דקא מיכוין למיתבר בשיפ"י". רש"י (ד"ה ננעלה דלת) הסביר מה קרה לתינוק: "והתינוק נבעת". זו סיבה מספיקה לחלל שבת. הגמרא הסבירה שהיה צריך לכתוב דין זה כי היה מקום לומר "אפשר דיתב בהאי גיסא ומשביש ליה באמגוזי" - שישב לו בצד השני של הדלת וירעיש לתינוק באגוזים וירגיע אותו בכך עד למצאי שבת, ולכן היה צריך לחדש שיש לחלל שבת גם כדי להרגיע ילד מבוהל.

7 רש"י (נה ע"ב ד"ה פטור) כתב על כל המקרים שצוינו בגמרא שהדין הוא "פטור בידי אדם וחייב בדיני שמים" כי "קסבר גרמא בניזקין פטור". ראה גם ברשב"ם (בבא בתרא צג ע"א ד"ה ומשני) שכתב: "וקי"ל (ב"ק דף נו) המבעית חברו פטור מדיני אדם וכ"ש בהמתו המבעית לבהמת חברו דגרמא בניזקין פטור".

בירושלמי (כלאים ח, ב) כתוב:

טיפח כנגד עינו וסימייה, כנגד אזנו וחרשה - לא יצא לחירות.
אמר רבי לעזר בי רבי יוסי קומי רבי יוסי: שנייא היא, שהוא יכול לברוח.

דברי רבי אלעזר בן רבי יוסי בירושלמי תואמים לדברי הבבלי. ההנחה היא שאותו עבד גרם את הנזק לעצמו, הוא התבהל מהקול, בעוד שהיה עליו לברוח ולהתרחק מהמקום.⁸ כך הסביר הרמ"ה (שיטה מקובצת, צא ע"א):

"איהו הוא דקא מבעית נפשיה" שהיה לו להרכין ראשו לצד אחר ולא הרכין. אבל ודאי אם לא היה יכול להרכין ראשו לצד אחר ולא להציל את עצמו מן ההזיק, גירי דידיה אהנו ביה, כרתניא "המבעית את חברו פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים. כיצד? תקע לו באזנו וחרשו - פטור. אחזו ותקע באזנו - חייב". והני מילי בגרמא בעלמא. אבל היכא דעביד מעשה בגופיה, אף על גב דהוה יכול לאצולי נפשיה ולא הציל, המזיק חייב כדתנן (צב ע"א) "האומר קטע את ידי, ושבר את רגלי, על מנת לפטור חייב", ואף על גב דקא עביד ברשות, וכל שכן היכא דשתיק ליה משתק.

"להרכין ראשו לצד אחר" הוא דוגמה לפעולה שהנחבל יכול לעשות כדי להימנע מהחבלה. אך אם הנחבל לא היה יכול להימנע מהנזק, אזי החובל חייב בדיני שמים. כשהחובל אחז בגופו של הנחבל, החובל יהיה חייב בדיני אדם גם אם הנחבל יכול היה להציל עצמו ולא הציל, כי מקרה זה איננו שונה ממקרה של אדם המאפשר לאדם אחר לחבול בו, ובכל זאת החובל יהיה חייב. תוספות (צא ע"א ד"ה משום) הקשו על דברי הגמרא "דאמרינן איהו דאבעית אנפשיה" שתי קושיות ולא השיבו עליהן:

תימה [א] אם כן אמאי נקט "על עינו ועל אזנו", אפילו כנגד עינו ואזנו נמי אם אחזו?

[ב] ועוד תניא בתוספתא (בבא קמא ט, ט) "הכהו כנגד אזנו ועינו, לא יצא בן חורין, שנאמר 'כה'⁹ עד שיעשה בו מעשה". משמע דטעם משום גזירת הכתוב היא, ולא משום דאיבעית אנפשיה.

8 כך הסביר הרב נחום רבינוביץ' (יד פשוטה, הל' חובל ומזיק ב, ז-ח עמ' נב).

9 בתוספתא וכן בתוספות מופיע "שנאמר והכה". נראה שהכונה לפסוק שציינו.

לפי התוספות, אם מדובר שהחובל הבעית את הנחבל, הרי שגם אם היכה כנגד עינו ואוזנו ואחז בגופו, צריך להיות הדין שפטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים? בנוגע לקושיה השנייה, כך היא לשון התוספתא (שם) בשלמותה:

הכהו נגד עינו ואינו רואה, נגד אזנו ואינו שומע, לא יצא בן חורין, שנאמר "יכה" עד שיעשה בו מעשה.

על עינו ואינו רואה, על אזנו ואינו שומע, יצא בן חורין.

תוספות הבינו שהלימוד מהפסוק מורה על כך שזו גזירת הכתוב, שעבד כנעני יוצא לחירות רק במקרה שהאדון עשה בו מעשה ולא מסיבות אחרות, ועל כן אין צורך לנמק שסיבת הפטור היא "משום דאיבעית נפשיה".

נראה להשיב שמגזירת הכתוב "וכי יכה" – עד שיעשה בו מעשה", יש ללמוד שהשחתה של האדון את אחד מראשי איבריו של עבדו הכנעני שבגללה העבד יוצא לחירות, היא רק כשהאדון פגע פגיעה ישירה בגופו של העבד. ודאי שכך יהיה הדין שהעבד הכנעני יוצא לחירות, אם האדון גם אחז באחד מאיברי גופו של העבד ותקע באוזנו וחירשו. אך כשהאדון עשה פעולה ולא נגע ישירות בגופו של העבד, ופעולה זו גרמה לכך שהעבד התחרש, הדין הוא שאין זה נחשב להכאה – מעשה בגוף העבד, כי העבד עצמו יכול היה לברוח מאחר שהאדון לא תפס בגופו (ירושלמי), או מפני שהעבד הוא שהבהיל עצמו, ובהנחה שהכאה כנגד האוזן איננה כה עוצמתית שתגרום להחרשת האוזן (בבלי). הנימוקים בתלמודים מסבירים מדוע מקרה כזה של הכאה כנגד האוזן אינו נחשבת לפעולה של הכאה כגזירת הכתוב.¹⁰

נוסף על כך, יש לציין עוד שבתוספתא נאמר שהתוצאה של אותה מכה "נגד אזנו" ו"על אזנו" היא שהעבד "אינו שומע". ניתן להבחין בין "אינו שומע" שהכוונה היא שבמשך פרק זמן מסוים אין העבד שומע כתוצאה מהמכה, אך המכה לא גרמה

10 דברים ברוח זו כתב בקצרה המלבי"ם (שמות כא, כו): "וממה שכתוב 'וכי יכה' למד שצריך שיעשה מעשה, וכן הוא בתוספתא (ט, כו). ומה שכתוב בגמרא (צא ע"א) 'משום דאיבעית נפשיה', בא לתת טעם לדבר למה קורא זה שלא עשה מעשה". הרב יעקב בצלאל זולטי (משנת יעבץ, יורה דעה סי' לב, ב) כתב שהתוספתא וסוגיית הגמרא חלקו בשאלה מה משמעות יציאת עבד כנעני לחירות בראשי איברים. לדברי הגמרא היציאה לחירות היא כעין תשלום עבור הנזק, ולכן כשהוא זה שהבעית את עצמו אין הוא יוצא לחירות. לפי התוספתא יציאת העבד לחירות בראשי איברים איננה כעין תשלום נזק, אלא כך גזירת הכתוב שבעקבות פגיעה פיזית באחד מאיברי העבד הכנעני גם באמצעות גרמא הוא יוצא לחירות, ומה שנלמד מהפסוק הוא שעל האדון לעשות בו מעשה. נראה להעיר שקשה לקבל שיש מחלוקת בין התוספתא לגמרא. דרשת הפסוק מופיעה גם במדרש ההלכה וגם בתוספתא, וכדברינו הגמרא הסבירה מדוע במקרה כזה שאין האדון נוגע ישירות בעבד, אין זה נחשב לעושה בו מעשה אף על פי שהעבד נפגע.

לחירות ולפגיעה פיזית באוזן. זאת לעומת "חירשו" - פגיעה פיזית באוזן שגרמה לחירות של העבד.

"עד שיעשה בו מעשה" - יש שתי אפשרויות להסביר את דברי התוספתא "הכה על אזנו ואינו שומע / וחירשו": [א] מכה באוזן של העבד אם כי האוזן נשארה שלמה מבחינה פיזית, וכדברי רש"י (צח ע"א ד"ה על אזנו וחירשו): "אלמא אף על גב דלא חסריה, כיון דעשה מעשה בגופו, לאו גרמא קחשיב ליה אלא ממש". [ב] מכה באוזן של העבד שגרמה לפגיעה פיזית באוזן "ראשי איברים שאינם חוזרין". תוספות (שם ד"ה מתיב רבא) כתבו שהאיבר שנפגע צריך להיות איבר גלוי ובמקרה זה מדובר על האוזן, אך גם אם האוזן שלמה וניכר שאותו עבד חירש, או שברור שהאוזן נפגעה בפנים, זה נחשב פגיעה באיבר גלוי.

יש להעיר על ההשוואה בין הברייטא העוסקת באדם שהבעית את חברו ופגע באוזנו, לבין הברייטא העוסקת באדון שהיכה את אוזן עבדו הכנעני:
א. בברייטא העוסקת בעבד כנעני, לא נאמר שמטרת האדון הייתה להבעית את העבד. נראה שמטרתו הייתה לפגוע באוזנו של העבד. לעומת זאת, בברייטא העוסקת באדם שפוגע בחברו, מטרתו של החובל היא להבעית את הנחבל.
ב. הברייטא העוסקת באדם שמבעית את חברו, היא תוספתא (ו, ה) שבה נאמר כך:

המבעית את חברו - פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים.

צוח באזנו וחירשו - פטור.

אחזו באזנו וחירשו - חייב.

לא כתוב בתוספתא כמו בגמרא (בסוגייתנו, ובקידושין כד ע"ב) "כיצד? צוח באזנו... אחזו באזנו...". כמו כן בגמרא (נו ע"א) מופיע רק המשפט הראשון של התוספתא: "המבעית את חברו - פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים", ורש"י (ד"ה המבעית) הסביר: "תקע לו באזנו פתאום ובעתו, דלא עבד ביה מעשה בגופו".¹¹ במקרה שהחובל אחזו בנחבל, כתב רש"י (ד"ה אחזו): "מעשה ידיה הוא". רבינו יהונתן מלוניל (כד ע"א בדפי הרי"ף) כתב כרש"י והוסיף עוד: "המבעית את חברו - כלומר תקע לו פתאום ובעתו, דלא עבד ליה מעשה בגופו ולא אחזו בידים". בשם

11 הגמרא (נב ע"א) דנה במקרה ששור נבעת מקול כריית בור ונפל לתוך הבור. רש"י (ד"ה חייב) כתב שתי לישנות בביאור הגמרא והזכיר גם כן את הרישא של התוספתא: "דקי"ל המבעית את חברו פטור מדיני אדם". לא ברור מדוע לא הזכיר רש"י את המשכה של הברייטא, שבה נאמר: "המבעית בהמת חברו פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים".

תלמיד ר"ת (שיטת הקדמונים, לו ע"ב) נאמר: "המבעית את חברו פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, ומפרש בגמרא כגון שהכהו כנגד אזנו בכותל, דהיינו נמי תוקע. וי"ל דהתם גרמא כנזקין הוא". נראה שההתייחסות לשאלה אם החובל עשה מעשה פיזי בגופו של הנחבל – היכה על אוזנו, אחז באוזנו או בגופו או לא, נלמדת מדרשת הפסוק "וכי יכה" שנאמר בנוגע לעבד כנעני שנפגע מהאדון בראשי איברים. נראה שלפנינו שלושה מקרים שהמכנה המשותף שלהם הוא רצונו של הפוגע להבעית את חברו. המילה "כיצד" שבגמרא באה לציין דוגמה או מקרה נוסף למבעית את חברו, שהדין הוא שהחובל פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים. על מנת להסביר את דברי רש"י שציינו לעיל, ניעזר בדברי הרמב"ם (הל' חובל ומזיק ב, ז) שגם הוא כתב שלושה מקרים:

[א] המבעית את חברו אף על פי שחלה מן הפחד – הרי זה פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, והוא שלא נגע בו אלא כגון שצעק מאחוריו או נתראה לו באפילה וכיוצא בזה.

[ב] וכן אם צעק באוזנו וחירשו – פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים.

[ג] אחזו ותקע באוזנו וחירשו, או שנגע בו ודחפו בעת שהבעיתו, או שאחזו בבגדיו, וכיוצא בדברים אלו – חייב בתשלומין.

לפי הרמב"ם יש כאן שלושה מצבים של הבעתה:

[א] אדם שהבעית את חברו על ידי כך שצעק לעברו מאחוריו או שצעק לעבר חברו בחושך ובכך הבהיל אותו מאוד והחבר חלה כתוצאה מכך. הרמב"ם לא פירט באיזו מחלה מדובר, אבל האדם שנבהל עבר תנועה נפשית לא רצונית כלשהי – הלם, סחרחורת, אי יציבות וכד'.

[ב] אדם שהבעית את חברו על ידי כך שצעק קרוב לאוזן החבר ועקב כך החבר התחרש.

[ג] אדם שהבעית את חברו על ידי כך שאחז או נגע בגופו או בבגדו של החבר וצעק לאוזנו של חברו ועקב כך החבר התחרש.

המכנה המשותף למקרים [א] ו[ב] הוא שהחובל פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים. לפני שהרמב"ם כתב את מקרה [ב], הוא הוסיף: "וכן" – ללמדנו שיש דמיון בין המקרים וממילא גם הדין זהה. מקרה [ג] הוא מקרה אחר והדין הוא שהחובל חייב בדיני אדם. הרמב"ם לא נימק מדוע במקרה זה החובל חייב, אם כי נראה שהרמב"ם התבסס על האמור בתוספתא "אחזו באוזנו וחירשו" והרחיב עוד למקרה שהחובל נגע בגופו או אחז בבגדו של הנחבל בזמן ההבעתה.

בהלכה שאחריה (שם ח) כתב הרמב"ם עוד:

יראה לי שהנחבל שאמר נתחרשתי או נסמית עיני והרי איני רואה או איני שומע אינו נאמן, שהרי אין אנו מכירין הדבר שמא יערים, ואינו נוטל הנזק עד שיבדק זמן מרובה ויהיה מוחזק שאבד מאור עיניו או נתחרש ואח"כ ישלם זה.

הרמב"ם חידש הלכה בנוגע למקרה [ג] שבהלכה הקודמת. על הנחבל להוכיח שאכן הוא נחבל והתחרש כתוצאה מכך, ויהיה צורך לבדוק אם אכן טענתו נכונה. אם יוכח שטענתו צודקת - החובל ישלם.¹²

בנוגע לאדון שפגע בעבדו הכנעני כתב הרמב"ם (הל' עבדים ה, ז):

הכהו על עינו וסמאה, על אזנו וחרשה, עבד יוצא בהן לחירות; הכהו כנגד עינו ואינו רואה, כנגד אזנו ואינו שומע, אין עבד יוצא בהן לחירות.

נראה שכל פגיעה של חובל באוזנו של חברו או פגיעה של אדון באוזן עבדו הכנעני שהתוצאה היא חירשות של הנחבל, אך ללא מגע פיזי בגופו של הנחבל או העבד הכנעני, יש לראות פגיעה זו כתוצאה של בעתה. החובל לא עשה מעשה, והנחבל או העבד הם ברי דעת ויכלו להתגבר על הפחד או לברוח מהמקום. במקרים כאלו החובל בחברו פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, ועבד כנעני אינו יוצא לחירות. אך אם החובל היכה על אוזנו של חברו וחירשה הוא יהיה חייב, ואם אדון היכה על אוזן עבדו הכנעני וחירשה, או אם אחז בגופו והיכה כנגד אזנו ועקב כך העבד התחרש, הדין יהיה שהעבד יוצא לחירות. אמנם הרמב"ם לא כתב כך במפורש בהלכות עבדים בנוגע לחבלה באוזנו של עבד כנעני, וכפי שהוא פירט בנוגע לחבלה באוזן של אדם אחר (הל' חובל ומזיק ב, ז, יב). בכך גם מיושבת קושייתם הראשונה של התוספות. כשהיכה כנגד עינו ואוזנו, ויחד עם זאת אחזו בגופו או בבגדו, הדין הוא שעבד כנעני יוצא לחירות, כי הוא עשה בו מעשה.

יש להוסיף על כך את דברי רבה (פו ע"א, צח ע"א) שאמר: "החורש את אביו - נהרג, לפי שאי אפשר לחרישה בלא חבורה, טיפתא דדמא נפלה ליה באודניה". כך פסק גם הרמב"ם (הל' ממרים ה, ו):

מי שהכה את אביו על אזנו וחרשו חייב ונהרג, שאי אפשר שיעשה חרש בלא חבורה אלא יצאת טיפת דם בפנים באוזן ונתחרש.

12 הרב שלמה לוריא, המהרש"ל (ים של שלמה, ח, יב), כתב על דברי הרמב"ם "ולא נהירא" והסביר מדוע, והרב מסעור חי רוקח (מעשה רוקח, שם) יישב את הערותיו על הרמב"ם.

פגיעה פיזית באמצעות מכה או צווחה שתוצאתה החרשה, החובל בחברו יהיה חייב בדיני אדם ועליו יהיה לשלם, ואדון שעשה כן לעבדו הכנעני - העבד יצא לחירות.¹³

סיכום

"התוקע לחברו" - ראשונים חלקו בפירוש פעולה זו. האם מדובר על מגע בגופו של אדם אחר - מכה, וכמו המקרים הנוספים שבמשנתנו שמדובר בהם במגע גוף - סטירה, תלישה וכד', או מגע בכגד החבר שחושף את גופו או את בגדיו התחתונים, או שהכוונה לצווחה בפה או באמצעות כלי בתוך אוזנו של חברו. בנוגע ל"תוקע בחברו" וכן המקרים האחרים שבמשנה, אין מדובר על נזק פיזי שנגרם לחבר. מטרת הפעולות הללו לבייש את החבר, ועונשו של החובל הוא תשלום קנס.

"הכהו כנגד אזנו", "הכהו על אזנו", "אחזו ותקע באזנו" - הגמרא השוותה בין אדון החובל בעבדו הכנעני לבין אדם החובל בחברו. עבד כנעני יוצא לחירות אם אדונו היכה אותו והחסיר איבר מגופו, "יוצא בשן ועין וראשי איברים שאינן חוזרים" (קידושין כד ע"א). מלשון הפסוק "וכי יכה" (שמות כא, כ) למדו חכמים שכדי שהעבד יצא לחירות על האדון לעשות מעשה בגופו של העבד. אם האדון היכה על אוזנו של העבד או אחז בעבד ותקע בתוך אוזנו, ותוצאת המעשה היא חירשות של העבד, העבד יוצא לחרות. זאת על אף שאוזנו נשארה שלמה - החלק החיצוני והפנימי, וכמובן כך הדין כשהחלק החיצוני נשאר שלם והפגיעה היא בחלק הפנימי של האוזן שאותו אין רואים. אך אם האדון היכה כנגד האוזן והעבד התחרש כתוצאה מכך, אין העבד יוצא לחירות, כי האדון לא עשה בו מעשה ומצופה מהעבד שלא יבהיל עצמו אלא יתחמק או יברח מהמקום.

כך גם בנוגע לאדם שחבל בחברו. אם החובל הבהיל את חברו (קרא מאחוריו, הפתיע אותו במקום חשוק וכד') או היכה כנגד האוזן ומטרתו בפעולות אלו להבהיל את החבר, אזי הוא פטור מדיני אדם אך חייב בדיני שמים. מצופה מהנחבל שלא יבהיל עצמו אלא יתחמק או יברח מהמקום. אך אם החובל החזיק בגופו או בכגדו של החבר וצווח לתוך אוזנו על מנת להבהילו ועקב כך הוא התחרש, החובל יהיה חייב גם בדיני אדם. כשהחובל רצה להחריש את חברו, והיכה על אוזנו או אחזו וצווח לתוך אוזן החבר והחבר התחרש, יהיה עליו לשלם דמי כולו.

13 על סוגיה זו כתב בהרחבה ארז אדלר ("תביעת נזיקין על פגיעה נפשית", תחומין, מג, עמ' 440-454).